

TURFAN UYGURLARINDA CEZA HUKUKUYLA İLGİLİ UYGULAMALAR*

A. MELEK ÖZYETGİN**

İslamiyetten önceki Türk hukuk tarihiyle ilgili bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. Özellikle Eski Türk dönemlerinde hukuku düzenleyen yasaların yazılı şekilleri, kanunnameler günümüze kadar ulaşmamıştır. Bu alanla ilgili sahip olduğumuz birçok bilgi dolaylı kaynaklardan gelmektedir. Bugün eski Türk hukuk düzeniyle ilgili bilgi edinebildiğimiz en önemli kaynaklardan biri Turfan Uygurlarına ait hukuk belgeleridir. Bu belgeler 13. ile 14. yüzyıllar arasına kapsayan bir döneme aittirler. Orta dönem yerleşik Türk kültürünün en güçlü temsilcisi olan Turfan-Uygur toplumuna ait bu hukuk belgeleri, gerek şahıslar arasındaki gerekse şahıslarla devlet arasındaki hukukî süreçleri bize tanımlamaktadır¹.

Bu yazı kapsamında Uygur hukuk belgelerindeki ceza hukukuyla ilgili uygulamalar ele alınmaya çalışılacaktır. Bu alanı seçme sebebimiz, ceza hukukunun, hukuk dalları içinde en eski yere sahip olması ve ayrıca, ceza hukukunun sosyal bakımdan, toplum kültürü ile yakından ilgili bir alan oluşudur. Bir anlamda ceza hukuku toplum kültürünün bir çeşit ifadesidir. Turfan-Uygur Devleti temelinde ele alacağımız bu konunun, gerek kaynakları gerekse uygulama alanları ile çok daha geniş bir araştırmanın konusu olduğunu baştan ifade etmek yerinde olacaktır. Uygur ceza hukukunun temel kaynakları olan yazılı yasa veya kanunnamelerin günümüze kadar ulaşmadığını belirtmiştik. Türk-Uygur huku-

* Bu konu başlığının kısa metni "Criminal Law practices in Turfan Uigurs according to The Civil Document" başlığı altında *The Third International Conference on Turfan Studies (19-21 Ekim 2008/ÇİN-Turfan)*'de bildiri olarak sunulmuştur.

** Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

¹ Bu belgelerin toplu metin neşirleri için bkz. W. Radloff, *Uigurische Sprachdenkmäler, Materialien nach dem Tode des Verfassers mit Ergänzungen von S. Malov herausgegeben*, Leningrad 1928, S. VIII+305, mit 3 Tfln. (Reprint: Biblio Verlag, Osnabrück 1972); N. Yamada, *Sammlung uigurischer Kontrakte*. Hrsg. von Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Umera und Takao Moriyasu, 1-3. Osaka 1993; Li Jingwei, *Tu Lu Fan Hui Gu Wen She Hui Jun Ji Wen Shu Yan Jiu*. Xinjiang Ren Min chu Ban She, Wulumuqi, Ürümçi 1994; Muhammetrehim Sayit, İsrail Yusup, *Qadimqi Uygur Yeziqidiki Vesiqiler*, Şiñcan Halk Neşriyatı, Urümçi 2000; Geng Shimin, *Studies of the Uighur Civil Documents*, Beijing 2006.

kunun köken bakımından kaynakları şüphesiz Hun devrinden itibaren gelen eski Türk resmî ve örfî yasalarında yatmaktadır. Öte taraftan Uygurların yüzlerce yıl bir arada yaşadığı Çinlilerin hukuk anlayışlarının izlerini, aynı şekilde Moğolların etkisini de bu belgelerde görmek mümkündür. Genel olarak Uygur sözleşme geleneğinde, Çin sözleşmelerinin model alındığı ve birçok Çince kökenli terimin Uygur belgelerinde kullanıldığı görüşü kabul edilir. Uygur hukuk belgeleri ile eski Çin sözleşmeleri arasındaki şekil ve içerik benzeyişleri dikkat çekicidir. Japon Uygurist Masao Mori², bu konuda Çin tesirini kabul etmekle birlikte, Uygurların yazışma geleneğini kendi kültürleri temelinde, Çin unsurlarını karıştırarak, Türklere özgü bir biçimde ortaya koyduklarını söyler. Bir başka deyişle Uygurların kendilerine özgü örf ve adetlerinin olduğunu ve bunu Çin'deki uygulamalardan da esinlenerek mükemmel ve kendi dilerine özgü bir hâle getirdiklerini söylemek yanlış olmayacaktır. Öte taraftan Uygur-Türk hukuk anlayışındaki Çin tesirini değerlendirirken; Uygurlarla Çinlilerin Asya kültür sahası içinde yüzyıllardır bir arada yaşamalarından dolayı, benzer hukukî telakkileri de geliştirmiş olabileceği konusu göz ardı edilmemelidir³.

Ceza hukuku ile ilgili uygulamaların geçtiği Uygur belgelerine içerik bakımından bakıldığında; arazi, köle satım belgelerinden evlatlık edinme ve evlat verme, köle azat etme, ödünç alma, vasiyet ve nüfus sayımına temel teşkil eden kişi ve aile beyannamelerinden oluştuğu görülür. Kişiler arasında ya da kişilerle devlet arasında belirli bir konuda yapılan akiti içeren bu sözleşmelerde, senetlerin getirdiği hükümleri koruma altına almak ve yapılacak haksız itirazlara karşı caydırıcı bir önlem olmak adına birtakım cezaî şartlar geçmektedir. Sözleşmelerin çok büyük bir kısmında tespit ettiğimiz bu cezaî şartların benzer özellikler taşıması, Uygur toplumunda düzenli bir şekilde işleyen bir ceza hukuku anlayışının olduğunu bize göstermektedir.

Bu düzenin yasaları günümüze kadar ulaşmamış olsa da, ceza hukukunun dayandığı resmî kanunlarla ilgili bazı ipuçlarını tespit etmek mümkündür: Örneğin Mi04 numaralı vergi ödemeleri ile ilgili bir belgede⁴ geçen; *men oz-mış togrıl kin öndün basa togrıl-ka kim-niñ kayu-nıñ küçin tutuþ çam çarım kalsar-men yasa-taka kıyn-*

² Masao Mori, "A Study on Uygur Documents of Loans for Consumption", *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko*, Vol. 20, 1961, s.113; Ayrıca bkz. Masao Mori "The Clause o Warrant in the Uigur Documents of Sale and Purchase", *Toyo Gakuho*, Vol. 44, No.2, Tokyo 1961, 1-23.

³ Ferit Ayiter, "Eski Türk Hususî Hukukuna ABN", *Istanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi Mecmuası*, 11 (1949-1950), s. 418.

⁴ Nobuo Yamada, *Sammlung uigurischer Kontrakte*. Hrsg. von Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Umemura, Takao Moriyasu, Band 2, Osaka 1993, s.150-151.

ka tegir-men “Ben Ozmuş Togrıl sonra önceden Basa Togrıl’a herhangi birinin gücüne güvenip itiraz etsem yasadaki cezaya razıyım”, “**yasa-takı kıyn-ka tegir-men**” ibaresi dikkat çekicidir. Ad01 numaralı evlat edinme sözleşmesinde⁵ de geçen “*men çintso ayag-qa tegimlig-niñ inim için oglum kam kadaşım ilmezün tartmazun apan birök ilgili tartıgh sakansar savları yorumazun yasa-takı kın-ka tegsünler*” “Ben saygıdeğer Çintso, kardeşim, amcam, oğlum, akrabam karışmasın, zorla almasın eğer zorla alırlarsa sözleri geçerli olmasın yasadaki cezaya çarptırılınsınlar”. Burada cezanın belirli bir yasa temelinde uygulandığı görülüyor. Sözleşmelerde hukukun dayandığı kanunlar, Moğolca kökenli *yasa* kelimesi ile adlandırılmıştır. Aynı anlamda, yine Moğolca kökenli *yosun*⁶ kelimesi de sözleşmelerde kullanılmıştır.

Uygur hukuk belgelerindeki ceza uygulamalarının dayandığı iki kaynak görüyoruz. Birincisi devletin başındakilerinin koydukları resmî yasalardır. Bunlar devlete karşı işlenen suçlarla, şahıslar arasındaki çeşitli mülkiyet haklarını kapsayan konulardaki ceza işlemlerini belirler. İkincisi ise örfi yasalardır. Bilindiği gibi örfi yasalar sosyal hayatı tanzim eden ve gelenekte yaşatılan törelerden oluşur. Uygurlarda kişiler arasındaki alışveriş, kiralama, ödünç alma gibi işleri kapsayan sözleşmelerde cezalar büyük ölçüde örfi yasalara dayanmaktadır. Gerek resmî yasaların gerekse örfi yasaların bir arada geçtiği bu hukuk anlayışı, Uygurların sosyal ve ekonomik hayatında düzeni sağlayan en önemli unsurlar olmuştur.

Uygur sözleşmelerinde örfi yasalara göre verilen ceza uygulamaları, *il yañınça* “il kanununa göre” ibaresi ile geçmektedir. Yani bir anlamda *il yañınça* terimi, örfi yasayı karşılamaktadır. Örneğin bir ödünç alma sözleşmesinde geçen cezaî şartın *il yañınça* yani örfi hukuka göre belirlendiği görülmektedir:

⁵ Nobuo Yamada, *Sammlung uigurischer Kontrakte*. Hrsg. von Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Umemura, Takao Moriyasu, Band 2, Osaka 1993, s. 116-117.

⁶ ED 975b *yosun* “manner, costum” < Mo. *yosun* “adet, töre, nizam, düzen” (Kovalevskiy III, 238). Ayrıca bkz. TMEN IV 408, *yosun* “adet, töre”. RSl. III, 441, *yosun* “kaide, usul”. Bu kelime çağdaş sahada da yaşamaktadır: Yak. *çışun*, Soy. *yozu*, Kzk. *çozuk* “adet, örf, töre”, Şor. *çozak* “îtimat, iman, din, kanun”, Tat. *yusuk* “uygun, münasip” (VEWT 202). Kelime Altın Orda sahası yarlıklarında sıkça geçiyor. Bkz. A. Melek Özyetgin, *Altın Ordu, Kırm ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi (İnceleme-Metin-Tercüme-Notlar-Dizin-Tıpkıbasım)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1996, s.169.

“Yılan yıl üçünç ay (iki yangık-a) manga karyakuz-ka böz kergek bolup vaptu-dın iki [iki] bag böz aldım yañd-a iki şığ tarğ birürmen birmedin keçür[ser] -ser-men **il yañınça** tüşi bile köni birürmen “Yılan yılı, üçüncü ayın ikisinde bana Kır-yakuz’a böz gerek olup Vaptu’dan 2 iki bağ böz aldım. İlk günlerde 2 şığ darı vereceğim. Vermeden (zamanı) geçirirsem il kanununca faizi ile tamamını vereceğim.” (Yamada Lo15, TM 212, U5257, USp.29, Clark 13)

Yine bir başka belgede; rehin verme sözleşmesi olan P102’de⁷ geçen ibare de dikkat çekicidir: *men sambokdu tutuñ birtke ... bolmışka ton etik adak baş birmez-men ev teg yogun iş işletser men il-niñ tutuğ y(a)ñınça birürmen kalmış turuşı yangı tutuğ y(a)ñınça bolzun* “Ben Sambokdu, Tutung birt (vergisi için) ... Bolmuş’a baştan ayağa giyim-kuşam, ayakkabı vermem. Eğer onu evde yoğun işte çalıştırırsam, ilin (ülkenin) rehin yasasına göre vereceğim. Geri kalan yaşantısı yeni rehin yasasına göre olsun”. Bu sözleşmede geçen **ilniñ tutuğ yañınça** bize örfi yasada belirlenmiş rehin verme ile ilgili özel kuralların olduğunu göstermektedir.

İl yañınça’daki *yañ* Çince kökenli bir kelime olup temel anlamı “a pattern, model” ve abstractly “kind, sort, manner” (Giles 12, 854) bk. (ED940b). Kelime Uygurca yanında İslam sonrası edebî literatüre de girmiştir: DLT *yañ* “birşeyin merkezi, kalıbı” (III, 361). KB *yañ* “örf, adet, tarz”, Kİ *yoñ* (< *yañ*) “örfi hukuk”, Çağ. *yañla* “gibi”. Osm. *yañ* “shape, form, kind”. İl kelimesi ile birlikte geçen bu kavram Uygur toplumunda “örfi yasa” anlamında kullanılmıştır. *İl yañınça* ibaresi aynı şekilde *Divanü Lugati’t-Türk* ve *Kutadgu Bilig*’te de geçmektedir.

Uygur Hukuk Belgelerindeki Ceza Çeşitleri

Uygurist Reşit Rahmeti Arat, Uygur hukuk belgelerinde geçen ceza uygulamalarını ana hatlarıyla beşe ayırmıştır⁸:

1. Ölüm cezası
2. Dayak cezası
3. Para-mal cezası
4. Yasa cezası
5. Töre ve yargı hükümlerine göre ceza

Bu makalede, Reşit Rahmeti Arat’ın tasnifini esas alınarak, her bir ceza uygulaması, Uygur hukuk belgelerine dayalı olarak ele alınmaya çalışılacaktır.

⁷ Nobuo Yamada, *Sammlung uigurischer Kontrakte*. Hrsg. von Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Umemura, Takao Moriyasu, Band 2, Osaka 1993, s. 127-128.

⁸ Reşit Rahmeti Arat, “Eski Türk Hukuk Vesikaları”, *JFOu*, No.65, Helsinki, 11-77 (= *Türk Kültürü Araştırmaları*, I-1, Ankara 1964, s. 49-51).

incelememizde cezaya neden olan suçun teşkili, cezanın doğrudan muhatap olduğu kişiler, cezaî yaptırımını elinde tutan güç (devlet, toplum vb.), çeşitli hukukî işlemlerdeki farklı ceza uygulamaları ve devletin yasa koyucu olarak cezalardaki rolü ve ağırlığı konuları da değerlendirilecektir.

Bu türden cezaların başında insan için en ağır olan **ölüm cezası** gelmektedir. Hukuk belgeleri içinde ölüm cezasını sadece nüfus sayımlarına esas teşkil eden kişi beyannamelerinde görüyoruz. Eski dönemlerde nüfus sayımları, kişilerin devlete karşı her türlü yükümlülüklerini düzenlemede esasî teşkil ederdi ve bu nedenle de nüfus sayımlarının doğru kayıtlar üstüne kurulması son derece önemliydi. Söz konusu beyannamelerin, devletin sosyal, askerî ve ekonomik yapısını düzenlemedeki rolü göz önüne alındığında, bu tür beyanların doğru olması ve yanlış beyanların önüne geçilmesi için devlet caydırıcı cezalar koyuyordu:

“[Iduk] kut t(e)ngrikeni[m(i)zke] ülcey tümen ilçi begler-ke tümen ilçi beg[lerke] m(e)n yıgmış biñ birürmen ulug depter-te bitümiş negü kimüntin taş negü m-e yok bar tıp ayg ünüp sözi (ayak ürüp sözi) çın bolsar öz başım ölüme(e)n ‘İduk-Kut hazretlerine saadet olsun! Tümen elçi, beylerine, ben Yıgmış, senet veriyorum. Ulug depterde yazdırılmış kimselerimden başka herhangi biri var diye laf çıkar ve bu söz doğru olursa kendi ölümüne razıyım’ [USp.40 (T.I.T.M. 224 (101/016/R.40)]

Bu belgelerde kişinin yanlış beyanı karşısında, ‘ölüm cezasına’ razı olacağı ibareleri dikkati çekmektedir. Bu durum nüfus kayıtlarının⁹ son derece ciddi ve titiz bir şekilde tutulduğuna da işaret ediyor. İncelediğimiz mevcut belgeler içinde başka herhangi bir suça karşılık verilen ölüm cezasına rastlanmamıştır. Anlaşıldığı kadarıyla bu ceza Uygurlarda, sadece devletin güvenliğine, ekonomisine vb.ne yönelik suçlarda sözkonusu olmuştur.

İkinci sırada geçen **dayak cezasını** da örnekleyebildiğimiz belgeler vardır. Yine bir Uygur ailesine ait ayrıntılı (sicil kaydı) beynamede dayak cezasını gö-

⁹ Türklere ait nüfus sayımıyla ilgili bugün elimizde sınırlı sayıda belge bulunmaktadır. Reşit Rahmeti Arat'ın konuyla ilgili önemli ve kapsamlı yazısı 'Eski Türk Hukuk Vesikalarında' zikrettiği 4 belge (121/R41, 101/R40, 140a/055, 215/67) bu konuyla ilgili elimizde bulunan yegâne belgelerdir. Arat'ta 121/R41, 101/R40 numarasıyla kayıtlı 2 belge Radloff'un *Uygurische Sprachdenkmäler*'inde (1928: 57-59) yer almaktadır. Diğer baş tarafı eksik iki belgenin metni ise ilk olarak Osman Fikri Sertkaya tarafından tamamlanarak yayımlanmıştır: Osman Fikri Sertkaya, "Eski Uygur Türklerinden Hukuk Belgeleri Örnekleri", *Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları (Başlangıcından Osmanlı Dönemine Kadar)*, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yay., İstanbul 1992, s. 131-148; A. Melek Özyetgin, "Türklerde Nüfus Sayımı ve Bununla İlgili Kayıtlar Üzerine", *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2004, s. 2379-2394.

rüyoruz¹⁰. Söz konusu beyannamede Yölek adlı kişinin ve onun aile bireylerinin adları ve yaşları yazılmıştır. Aynı kısımda verilen bilgilerin doğruluğu için, muhtemelen onları tanıyan veya komşuları olan Yoluga ve Çerig adlı iki kişi şahit olarak gösterilmiş ve yanlış beyan olduğu takdirde de “57 kamçı” cezası ile ayrıca para cezasına razı olacakları belirtilerek Yölek’in tamgasına yer verilmiştir:

“.... [al]tu k[ışi] erür] [m(e)n] yölek beş al[tmış yaşar] · [k]işim arı-a otuz yaşar · [k]ızım b[ak]şal üç y(i)g(i)rmi yaşar · ... oğlum [kut]lug sı[ıngur] on yaş[ar] .....en oğlum buyan sıngur [se]kiz yaş[ar].....n o[glu]m barak sıngur beş yaşar · [munça] kişi-ler-im-nüj barı çın · munça yaş-lg erür-i çın · bu [kişi]-ler-im-ni yolug-a · çerig ekegü bilir bu sözler çın ezük [bo]luş ayıg ünser **'elig yeti kamçı yip maña teğir yastuk -tın kurug kalır-m(ü)n** “.....altı kişidir. Ben Yölek 55 yaşındayım. Eşim Arıga 30 yaşında. Kızım Bakşal on üç yaşında.....Oğlum Kutlug Sıngur on yaşında. ....en oğlum Buyan Sıngur sekiz yaşında.....n oğlum Barak Sıngur beş yaşında. Bunca kişilerin hepsi gerçek. Bu kadar yaşta oldukları gerçek. Bu kişileri Yoluga (ve) Çerig her ikisi bilir. Bu sözler gerçek, yanlış olup hile olsa elli yedi kamçı yeyip bana ait yastuktan mahrum kalırım”.

Belgenin ikinci kısmında Yoluga ve Çerig, Yölek'in üst satırlarda beyan ettiği tüm bilgilerin doğru olduğuna şahitlik ederek, aksi çıktığı takdirde Yölek'e verilecek cezaya razı olduklarını söylemişlerdir. Buradaki ceza uygulamalarının benzerleri, Çin geleneğindeki nüfus sayımlarında da vardır. Örneğin Tibetli Budist rahip Sangha (Sang-ko) tarafından 1289 yılında Yüan imparatorluğunun kontrolü altında bulunan Güney Çin'de bir nüfus sayımı gerçekleştirilmişti. Güney Çin'deki tüm yerleşiklerin kendilerine uygun yerel hükümet bürolarına giderek kayıt yapturmaları istenmiş, kaydedilen ailelere de damgalı sertifikalar (*hu-t'ieh*) verilmiştir. Herhangi bir yanlışlık, yalan beyan olmaması için kaydolunlar komşularını kontrol etmekle yükümlü olmuşlardır. Emre göre kaydolmayanlar ölümle cezalandırılıyor, komşusunun yanlış kayıt verdiğini bilenler 107 kez değnek cezası, gelirlerini yanlış beyan edenler ise 77 kamçı cezası alıyorlardı¹¹.

¹⁰ Baş tarafı eksik olan söz konusu belgenin (TM 111, U5298; (R (153/4)) ilk neşirini Peter Zieme yapmıştır: P. Zieme, 'Ein Uigurischen Familienregister aus Turfan', *Altorientalische Forschungen*, IX (1982), s. 263-267.

¹¹ Uematsu Tadashi, 'The Control of Chiang-nan in the Early Yüan', *Acta Asiatica*, 45, Tokyo 1983, s. 61. Ayrıca bkz. Ikeda On, 'T'ang Household Registers and Related Documents', Ed. Arthur F. Wright, Dennis Twitchett, *Perspectives on the T'ang*, New Haven-London 1973, s. 121-150.

Bir başka kamçı cezası WP04'te¹² geçiyor. Bu belge, bir kişinin malını çocukları arasında bölüştüren ve ortak kullanılması gereken mülkten herkesin eşit istifadesini şart koşan bir vasiyetname belgesidir. Genellikle Uygur vasiyetnamelerinde yer alan cezalar, devlete mal-para olarak ödenmiştir. Ancak bu belgede (WP04) vasiyetnameye itiraz edecek kişinin ismi zikredilerek vasiyetten pay almaması ve kamçı cezasına çarptırılmaları istenmiştir:

“...bu bitig-ni kayu-sı taplamadın çatış...y-lar...-m yortmamış yazuk-ka tğip ülüş almadın kişi-si.....yiti kamçı berge yip yitzün. “Bu vasiyeti herhangi biri onaylamadan çatışır.. geçerli olmasın (onların sözleri geçmesin), Bir şeyin geçerli olmasını engelleme suçu ile ilgili olarak, pay almayı, onun eşi....yedi kamçı ip yesin” (WP04₃₁₋₃₄)

Uygur hukuk belgelerinde geçen üçüncü ceza türü de **para-mal cezası**dır. Sözleşmenin hiçbir şekilde bozulmaması için caydırıcı bir ceza olarak para-mal cezası, mali bir tazminat olarak her zaman geçmiştir. Para cezasının tarihçesi çok eskilere kadar gider. Bu tür ceza uygulamalarında, suç karşılığında maddi tazminat; diyet olarak verilecek mal ve paranın miktarının tespit ve ödenmesini sağlamakla ibarettir. Bu tazminat suçtan zarar görenin kendisine veya akrabalarına verilir. Ancak değişik hukuk sistemlerinde bu bedelin bir kısmını da devlet almaktaydı¹³.

Uygurlarda arazi ve köle satım sözleşmelerinde, köle azat etme, evlatlık verme belgelerinde, vasiyet belgelerinde ve birtakım hukuki süreçleri gösteren karışık konulu sözleşmelerde devlete ödenen para ve mal cezasını görmekteyiz. Ancak Uygur belgelerinde para veya mal cezasının ödendiği yer konusunda, bazı farklı uygulamalar dikkati çeker. Aynı içeriğe sahip ancak farklı tarihlerde düzenlenmiş olan Uygur sözleşmelerinde, farklı ceza uygulamaları karşımıza çıkmaktadır. Örneğin bir satım sözleşmesinde, anlaşma bozulduğu takdirde, anlaşmayı bozan kişinin, alıcıya, satıma konu olan şeyin iki katını verme cezası yaygınken ve devlet bu cezadan herhangi bir pay almazken, muhtemelen daha ileri tarihlerde düzenlenmiş olduğunu kabul edebileceğimiz başka satım sözleşmelerinde ceza bedeli, mağdur olan kişiye değil, devlete para ve mal olarak ödenmiştir.

¹² Nobuo Yamada, *Sammlung uigurischer Kontrakte*. Hrsg. von Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Umemura, Takao Moriyasu, Band 2, Osaka 1993, s.138-141.

¹³ Fedâ Şamil Arık, “Eski Türk Ceza Hukukuna Dair Notlar, I. Suçlar ve Cezalar”, *Tarih Araştırmaları Dergisi* 1995, C. XVII, Sayı: 28, A.Ü. DTCF Tarih Bölümü, Ankara 1996, 20-21; Sadri Maksudi Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, İstanbul: İ.Ü. Hukuk Fakültesi Yayınları, 1947, s. 207.

İncelediğimiz Uygur hukuk belgelerinde, sözleşmenin türüne göre mal ve para cezaları iki şekilde ödenmektedir. Birincisi, ceza hukuku tarihinde önemli bir yeri olan uyuşma kurumudur. Bu kurum suç işleyen ile suçtan zarar gören arasında bir anlaşma yapılmasına dayanmaktadır. Uygurlarda özellikle toprak satım sözleşmelerinde başlangıçta bire bir ya da çoğunlukla bire iki oranında olmak üzere, zarar gören kişinin hakkı, aynı cins mal ile, suçu işleyen tarafından temin edileceği ifadesi sözleşmelerde güvence olarak yer alırdı. İncelediğimiz toprak satım sözleşmelerinin büyük bir kısmında ceza ödemeleri bu şekilde uyuşmaya dayalıdır. İkinci bir usül, yine incelediğimiz belgelerin bir kısmında da, artık ön plana çıkan devlet kurumunun ceza uygulamalarında daha çok söz sahibi olmaya başlaması ve doğrudan para-mal cezalarının devlete ödenmesi şeklindedir.

Arazi/Toprak Satım Sözleşmelerindeki Ceza Uygulamaları

Uygurlarda arazi satım sözleşmelerinin getirdiği hükümleri koruma altına almak ve yapılacak itirazlara karşı caydırıcı ve yaptırımıcı olması bakımından verilecek cezalar, sözleşmelerde açıkça belirtilmektedir. Özellikle alıcıların, üçüncü şahısların müdahalesinden dolayı herhangi bir zarara ve haksızlığı uğramaması için, bizzat satıcı tarafından bir tür güvence olarak sunulan ceza uygulamaları belgelerde geçmektedir.

Toprak satım sözleşmesinin hükümlerine itiraz edecek, dava açacaklar için çeşitli cezaların mevcut olduğunu belgelerde açıkça görmekteyiz. Bugünkü hukukî uygulamaların aksine, Uygurlarda zapta karşı tekeffül (Başkalarının malda hak ileri süremeyecekleri durumu) farklı bir şekilde yer almaktadır. Bugünkü satım sözleşmelerinde satıcı bu borç ile yükümlüdür, yani üçüncü bir kişinin malda üstün bir hak ileri sürerek malı alıcının elinden alması ya da onun malı kullanmasına engel olmasına karşı satıcının sorumlu tutulmasıdır.¹⁴ Ayrıca satıcı alıcının bundan doğacak zararlarını tazmin etmekle de yükümlüdür. Uygur sözleşmelerinde ise satıcı alıcıya satım hakkı için birinci ağızdan sözlü güvence vermekle birlikte, zapta karşı tekeffül borcunu, satıcının kendisinin değil, itiraz eden üçüncü kişinin ödemekle yükümlü olduğunu ve zarardan itiraz eden üçüncü kişilerin sorumlu tutulduğunu görüyoruz. Sözleşmelerde satıcının, alıcının kaybının telafisinde, doğrudan sorumluluğu olmadığı, sadece sözleşmeyi bozabilecek muhtemel üçüncü kişilere karşı, uyarı mahiyetinde ifadelerin geçtiği gö-

¹⁴ Aydın Zevkliler, Ayşe Havutçu, (2007). *Borçlar Hukuku, Özel Borç İlişkileri*, Ankara: Seçkin Yayınevi, 2007, s.123.

rülmektedir. Satım sözleşmelerinde bu ceza uygulamalarının verildiği kısımlar, genellikle benzer şekillerde ifade edilir:

Sa04¹⁵

“...men şabi-nuñ ogulum kazım için inim kam kadaşım yeğenim tağayım aytmazun istmezün aytğh istğh skansr savları yormazun taka birök erklig beg işi küç-in tutuñ alayın yulayın tiser-ler bu ok ögen üze suwak-lig iki tañçu yir yaratı birip yuluñ alzun yultaçı kişi kor-lug bolzun basmıl kor-suz bolzun... “...Ben Şabi'nin; oğlum, kızım, ağabeyim, küçük erkek kardeşim, akrabalarım, yeğenim dayım (bir şey) söylemesinler, istemesinler (itiraz etmesinler)! Söylemeyi istemeyi (itiraz etmeyi) düşünürlerse sözleri geçerli olmasın (ve) dahi eğer güçlü bey ve eşinin nüfuzunu kullanıp geri alayım derlerse bu su kanalında sulamalı iki parça yeri hazırlayıp satın alsınlar. Satın alacak kişi zararlı olsun! Basımıl zarar görmesin”

Sa08¹⁶

“...biz ikeğü-niñ inimiz içimiz kamuz kadaş-ımız çamlamazun kim erklig beg işi küçün tutuñ çamlasır bu ok yir tenglig iki yir birip alsun-lar yulsun-lar yulguçı kor-lug bolzun toyınçoğ korsuz bolzun..ç “Biz ikimizin; küçük erkek kardeşimiz, ağabeyimiz, akrabamız itiraz etmesinler. Her kim güçlü bey (ve) eşi(nin) nüfuzunu kullanıp itiraz ederse bu yer denkliğinde iki yer satın alsınlar! Satın alıcılar zararlı olsun, Toyınçok zarar görmesin”

Sa15¹⁷

“men sinsidu-nuñ akam inim on-lukum.... kulmasun-lar 'erklig beg işi küçin tutuñ.... yir birip sözler-i yormasun yuldaçı....kök buka korsuz bolzun “Ben Sinsidu'nun; ağabeyim, erkek kardeşim, onluğum... itiraz etmesinler! Güçlü bey ve eşinin nüfuzunu kullanıp... yer verip sözleri geçerli olmasın. Satıcı... Kök Buka zarar görmesin”

Belgelerde itiraz eden kişiler için, *yultaçı kişi* (Sa04, Sa15, Sa06, Sa07, Sa09), *yulguçı* (Sa08) *çamlaguçı kişi* “itiraz eden kişi” (Sa16) terimleri geçmektedir. Bunların sözleşmeye müdahaleden dolayı, öngörülen cezaya çarptırılıp zararlı olmaları, öte yandan alıcının ismi zikredilerek, onun bu ihlalden hiçbir şekilde

¹⁵ Nobuo Yamada, *Sammlung uigurischer Kontrakte*. Hrsg. von Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Umemura, Takao Moriyasu, Band 2, Osaka 1993, s.10-11.

¹⁶ Nobuo Yamada, *Sammlung uigurischer Kontrakte*. Hrsg. von Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Umemura, Takao Moriyasu, Band 2, Osaka 1993, s. 18-19.

¹⁷ Nobuo Yamada, *a.g.e.*, s. 34-35.

zarar görmemesi dile getirilmektedir. Burada geçen *yultaçı*, *yulguçı* ve *çamlaguçı* kelimelerinin ifade ettiği kişi, sözleşmenin ihlalinde zapta karşı tekeffül borcunu ödemekle yükümlü olan kişidir.

Elimizdeki satım sözleşmelerinde, üçüncü kişilerin müdahalesinden doğan zararların, alıcı lehine telafisinde iki yol uygulanmış gözükmektedir. Bunlardan birincisi ve yaygın olanı; sözleşmeyi ihlal eden kişinin alıcıya, satıma konu olan arazi, bağ vb. denince iki arazi veya bağı vermesidir. Yani cezaî şart bire iki oranında olmuştur. Sadece Sa01 ve Sa02'de alıcının kaybını telafi için, itiraz eden kişilerin, satıma konu olan araziye denk tek bir araziyi vermesi dikkati çekiyor. Bunun dışında Sa03, Sa04, Sa05, Sa06, Sa07, Sa08, Sa09, Sa10, Sa13, Sa15 ve Sa16 numaralı toprak satım sözleşmelerinde¹⁸, anlaşmanın şartlarına itiraz eden kişi, satıma konu olan bir araziye karşılık ceza olarak 2 araziye mağdur olan kişiye vermekle yükümlü oluyor.

Arazi satım sözleşmesi yanında, bir arazi takas sözleşmesinde de, sözleşmenin şartlarının ihlal edilmesi durumunda, aynı arazi satım sözleşmelerinin bir kısmında olduğu gibi, mağdur olan kişiye bire iki oranında tazminat verildiği görülür. Yine eksik kısımları olan Ex01'de¹⁹, bir araziyi bir bağ ile değiş tokuş yapan iki kişinin, verdikleri araziyle ilgili kendi yakınlarının, ağabeylerinin, kardeşlerinin ve akrabasının itiraz etmesi durumunda ceza olarak sözkonusu yer gibi iki yeri mağdur olan kişiye vereceklerinin belirtildiği görülür.

Uygur arazi satım sözleşmelerinde, kaybın telafisi için yapılan bir başka ceza uygulaması ise belirli terimler ile adlandırılan ceza paralarının devletin üst makamlarına verilmesidir²⁰. Sa11 ve Sa12 numaralı toprak satım sözleşmesinde kontratı bozan kişilerin cezayı doğrudan devletin üst kurumlarına ödediği dikkati çekiyor:

Sa11²¹

“...bu borluk yolnta men terbiş-niñ akam inim yigenim tagayum kim kim m-e bolup çam çarım kalmazun-lar apam birök erklig beg işi yat yalawaç küçin tutup çam çarım kalsar-lar ulug süü-ke bir altun yastuk içger-i ağılık-ka bir bir kümüş yastuk beget-ler-ke birer eder-ke yaraşu at kızıgıt birip söz-ler-i yormazun...” “...Bu bağ ko-

¹⁸ Nobuo Yamada, *a.g.e.*, s. 4-37.

¹⁹ Nobuo Yamada, *a.g.e.*, s. 64-65.

²⁰ Bkz. Hiroshi Umemura “İyaku-batsu nôkan mongon no aru Uiguru monco; tokuni sono sakusei ciki to nendai no kettei ni tsuite”, *Tôyo Gaku-hô* 58/3-4, 1977, s. 01-40.

²¹ Nobuo Yamada, *Sammlung uigurischer Kontrakte*. Hrsg. von Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Umemura, Takao Moriyasu, Band 2, Osaka 1993, s. 25-26.

nusunda ben Terbiş'in; ağabeyim, küçük erkek kardeşim, yeğenim ve dayım her kim olursa olsun itirazda bulunmasınlar. Fakat eğer güçlü bey ve eşi(nin), yabancıların nüfuzunu kullanıp itiraz ederlerse Ulu majestelerine (Büyük Kağana) 1 altun yastuk, saray hazinesine 1 gümüş yastuk, beylere birer eyere yaraşır at ceza (parası olarak) verip sözleri geçmesin!"

Sa12²²

"...bu kün-tin munça tapmış-nıñ aka-sı ini-si yiğen-i tagay-ı kim kim m-e çam çarım kalmazun-lar apam birök erklig beg iş-i küçin tutup çam çarım kalsar-lar ulug süü-ke bir altun yastuk basıp il beg-ler-iñe eder-ke yarağı at birip sözler-i yorumazun çamlaguçı kişi koor-lug bolzun vapso tu koor-suz bolzun... "Bu gündən itibaren Tapmış'ın ağabeyi, erkek kardeşi, yeğeni, dayısı her kim olursa olsun itiraz etmesinler! Fakat eğer güçlü bey ve eşi(nin) nüfuzunu kullanıp itiraz ederlerse Ulu majestelerine (Büyük Kağana) 1 altun yastuk verip il beylerine eyere yaraşır at verip sözleri geçmesin. İtiraz edecek (kişi) zararlı olsun, Vapsotu zarar görmesin"

Bu metinler, o dönemde cezalandırmanın devlet tekelinde olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Her iki belgede de ceza olarak *ulug süü*²³'ye (Ulu majestelerine" bir *altun yastuk* verilmesi şartı geçmektedir. Bu ceza ödemesine ek olarak yalnızca Sa11'de *iğgerü ağılık*'a "saray hazinesine" birer gümüş yastuk verilmesi isteniyor. Bunun dışında her iki belgede de ek olarak beylere, il beylerine eyere yakışır birer at verilmesi yer almaktadır. Ayrıca sözleşmede, bu ödemeleri yaparak ağır cezaya çarptırılmaları ve sözlerinin geçerli olmaması dlenmektedir. Cezanın mağdur olan kişiye değil de, devletin resmî görevlilerine ödenmesinin nedeni, kuşkusuz cezanın caydırıcı bir unsur olarak, toplumsal açıdan kabul edilmesi ve devletin de gücünün, hakimiyetinin, yasa koyuculuğunun ortaya konmasıdır. Devletin en üst kademesinden itibaren, belirli bir hiyerarşi içinde yer alan önemli kişilere sunulan para ve mallar, ayrıca ceza bedeli olarak devlet için bir gelir ve kazanç olma özelliğine de sahipti. Uygurlardaki durumu da bu şekilde izah etmek mümkündür.

Bir başka arazi satım belgesi olan Sa03'te farklı bir ceza ödemesi dikkati çekmektedir:

²² Nobuo Yamada, *a.g.e.*, s.27-29.

²³ Reşit R. Arat *süü* (< Çin. dz'uo < tsu, Mo. su ~ sü, Kalmuk sü) kelimesini Tü. 'kut' kelimesine eş göstererek kelimenin "saadet, majeste" anlamına işaret etmiştir. Bkz. Reşit Rahmeti Arat, *Eski Türk Şiiri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991, s. 389; L.V. Clark, *Introduction to the Uyghur Civil Documents of East Turkestan (13-14th cc.)*, Dissertation of Indiana University (Bloomington), Ph.D., 1975, s. 14.

Sa03²⁴

“...men yırp yanga-nıñ edgünüñ içimiz inimiz kamız kadaşımız ogulumız kızımız ayıtma-z-un istemezün ayıtlı isteglı sakınsar-lar savları yormazun-lar birök ‘erklığ beg işi küçin tutup alayın yulayın tiser-ler bu’ok ögen-te bu yır tngin-çe iki yır birip alzun-lar bu sav-ta kayu-sı ağısar-biz üçer yüz bişer otuz ku(a)npu içre kuşpar birüşür-biz “Ben Yırp Yanga ve Edgü’nün; ağabeyimiz, küçük erkek kardeşimiz, akrabamız, oğlumuz, kızımız (birşey) söylemesin, istemesinler (itiraz etmesinler)! (Bir şey) söylemeyi ve istemeyi (itiraz etmeyi) düşünürlerse sözleri geçerli olmasın. Şayet güçlü bey ve hanımı(nın) nüfuzunu kullanıp geri satın alayım derlerse, bu su kanalında bu yer dengince iki yer verip alsınlar. Bu sözden hangimiz dönersek 325’er quanpu içeriye ceza parası vereceğiz”.

Bu sözleşmede, sözleşme şartlarına itiraz eden kişinin hem alıcıya hem de devlete ceza ödemesi yaptığı görülmektedir. Sözleşmede alıcıya, satın aldığı araziye karşılık aynı değerde iki arazi verme sözü yanında, satıcı kendisiyle birlikte ortak sorumluluk içinde olan, itiraz edebilecek kişilerin, sözlerinden caydıkları durumda, ceza parası olarak 325 kuanpu²⁵’yu saraya, resmî makamlara ödeyecekleri söylenmektedir. Sözleşmenin ihlaliyle ilgili kaybın telafi edilmemesi durumunda, yine alıcının mağduriyetinin önüne geçilebilmesi için, para cezasını, satıma itiraz eden üçüncü kişiler üstlenmektedir. Resmî kurumların ceza uygulamalarındaki kontrol ve yaptırım gücüne de işaret etmesi bakımından bu belge son derece önemlidir. Ancak ne yazık ki bu içeriği karşılaştıracak başka belge bulunmamaktadır.

Bu sözleşmede geçen *bu sav-ta kayu-sı ağısar-biz üçer yüz bişer otuz ku(a)npu içre kuşpar birüşür-biz* “Bu sözden hangimiz dönersek 325’er kuanpu (25) içeriye (saraya) ceza parası (olarak) vereceğiz.” cümlesindeki *kuşpar* ~ *kuwar* kelimesi Çince kökenlidir. “Ceza parası, cezalandırma (Bussgeld, Bestrafung)” anlamındadır²⁶. Kelime bir arazi satım belgesiyle, bir köle satım belgesinde geçmektedir: Ad02²⁷ *kayusı bu sav-tın ağış-sar-biz birer yasduk kuwar birüşürbiz* “Her kim bu sözden dönerse

²⁴ Nobuo Yamada, *Sammlung uigurischer Kontrakte*. Hrsg. von Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Umemura, Takao Moriyasu, Band 2, Osaka 1993, s.8-9.

²⁵ *kuanpu* < Çin. *kouon-pou*, *kwá-pou “resmî formatta bez/kumaş, Kumaş para, tüzüğe uygun bez/kumaş, değiş-tokuş yapmaya yarayan mal”, bkz. J. Hamilton “Un acte ougour de vente de terrain provenant de Yar-Khoto”, *Turcica* 1, 1969, s. 43-44. Söz konusu bu damgalı kumaş da Uygur arazi ve köle satış belgelerinde, ödünç alma belgelerinde, arazi kiralama ve bir vasiyetname belgesinde nakdi ödeme aracı olarak geçmektedir.

²⁶ Nobuo Yamada, *Sammlung uigurischer Kontrakte*. Hrsg. von Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Umemura, Takao Moriyasu, Band 2, Osaka 1993, s. 278.

²⁷ Nobuo Yamada, *a.g.e.*, s. 118-119.

birer yastuk ceza parası vereceğiz". Kelime satış sözleşmelerinde "resmî para ceza"sı anlamında kullanılan teknik bir kelime olmalıdır. Uygur hukuk belgelerinde geçen Çince *kuwpar*'a karşılık Türkçe kökenli *kızgut*²⁸ dikkat çekicidir. Sa11'de geçen *kızgut* kelimesi Sa03'te geçen *kuwpar* ~ *kuwar* ile karşılaştırılabilir. *Kızgut* Uygur hukuk belgeleri içinde ayrıca Mi01 ve Em01'de de "ceza parası, ceza" anlamında geçmektedir²⁹.

Köle Satım Sözleşmelerindeki Ceza Uygulamaları

Köle satım belgeleri de arazi satım belgelerine benzemektedir. İncelediğimiz sözleşmelerin bir kısmında ceza gerektiren bir durumda uyuşma anlaşmasının yapıldığı anlaşılmaktadır. Örneğin köle satımıyla ilgili Sa21, Sa22, Sa23, Sa24, Sa26, Sa28 ve Sa29 numaralı sözleşmelerde, satuma itiraz eden kişi veya kişilerin, mağdur olan kişiye 1 köle yerine, bu köleye denk 2 köle ceza olarak vermesi ile ilgili anlaşma ibareleri geçiyor:

Sa22³⁰

"..bu karabaş yolunta men yrp togril ...içim inim tuğmuşım kadaşım yiğenim tağayım kim kayu çam çarım kalmazunlar apam birök çam çarım kalsarlar bu karabaş tenginçe iki karabaş yaratı birip yuluş alzun "Bu köle hakkında; ben Yrp Togril ...ağabeyim, kardeşim, akrabam, yiğenim, dayım her kim olursa olsun itiraz etmesinler, şayet itiraz ederlerse bu köle dengince 2 köleyi hazırlayıp versinler".

Sa24³¹

"Men atay tutuynuy içim inim tuğmuşım kadaşım ygenim tğayım kim kim me er ser çam çarım kalmazunlar apam birök erklig beg işi yat yalawaç küçin tutuş yulayın alayın sakınsarlar bu krabaş tenginçe iki krabaş birip yuluş alzunlar "Ben Atay Tu-

²⁸ *Kızgut* < Tü. *kız*- "kızmak, sinirlenmek" (?). Hukuk belgeleri dışında U. II 26, 14'te de *kın kızgut* şeklinde geçer (ED681b). DLT'de de kelime tanıklanabilmektedir: *kızgut* "ceza; işkence, başkaları görenek çekimeleri için yapılan ceza ve işkence" (I, 451). "Ceza" anlamındaki *kızgut* (Erdal I, 313), *kayın* kelimesiyle birlikte U II 20, 1 ve 26,14, U III 56, 7, BT II 1095, Maitr 81v2'de de geçiyor. Erdal *kızgut*'un *kızgur*- "to inflict exemplary punishment" fiiliyle ilgili olduğunu söylüyor (II, 749). Eğer kelime *kız*- fiil köküne açıklanmaya çalışılırsa kelimenin gövdesindeki -g açıklanamayacağını söyleyen Erdal, bununla birlikte teşkil bakımından *bısgur*-,*bısgut*-, *yapgur*-,*yapgut* kelimeleriyle ilişkilendiriyor.

²⁹ Nobuo Yamada, *a.g.e.*, s. 276.

³⁰ Nobuo Yamada, *Sammlung uigurischer Kontrakte*. Hrsg. von Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Umemura, Takao Moriyasu, Band 2, Osaka 1993, s. 47-48.

³¹ Nobuo Yamada, *a.g.e.*, s. 51-52.

tung ağabeyim, kardeşim, akrabam, yiğenim, dayım her kim olursa olsun itiraz etmesinler, güçlü bey ve eşinin nüfuzunu kullanarak alayım satayım derlerse, bu köle dengince 2 köleyi alıp versinler”.

Sa27 numaralı köle satım belgesinde ise ceza uygulamasında uyuşma usulünün işletilmediğini, sözleşmeye itiraz eden kişilerin cezayı devlete ve üst makamlara ödediği anlaşılmaktadır: *...kim kim me bolup çam çarım kalsar ulug süüke ak yastuk beglerde ederke yarağı at birip sözleri yormazun* “...Her kim itiraz ederse ulu majestelerine bir ak (gümüş) yastuk, beylere eyere yaraşır at verip sözleri geçmesin”.

Köle Azat Sözleşmelerindeki Ceza Uygulamaları

Bir kölenin efendisi tarafından azat edildiğini gösteren Em01³² numaralı sözleşmede, sözleşmeye itiraz edebilecek, başta azat edilen kölenin sahibiyle, onun yakınlarının devlete ve devlet hiyerarşisinde yer alan kişilere ceza ödeyeceği belirtilmektedir:

“Bu bitigteki söztin öngi bolsar biz ulug suka bir altun yastuk aka ini tegitler birer kümüş yastuk idukkulka bir yastuk şazin ayguçqa bir at kızgut ötüniüp sözleri yormazun “Bu seneteki sözden başka bir şey olursa, ulug süü’ye 1 altun yastuk, büyük ve küçük prenslere birer gümüş yastuk, İdikut’a (Uygur hükümdarına) bir yastuq, şazin ayguç’lara (danışmanlara) bir at kızgut (ceza parası) ödenip sözleri geçerli olmasın” .

Özellikle bu belge bize, devlete ödenen cezalarla ilgili olarak diğer belgelerden daha fazla ipucu vermektedir. Söz konusu belge, diğer resmî para-mal cezalarının olduğu sözleşmelerde görülmeyen, daha sistematik bir ceza uygulamasının mevcut olduğunu gösteriyor. Bir başka deyişle bu belgedeki cezaların daha gelişmiş ve daha kapsamlı olduğu dikkati çekiyor. Kuşkusuz resmî para ve mal cezalarının geçtiği belgelerin tarihlerinin birbirinden farklı olabileceğini göz önüne almamız gerekiyor. Bu belge, muhtemelen devletin cezalardan daha geniş pay aldığı bir dönemden kalma bir belge olmalıdır. Ceza ödemesinde başta Büyük kağan (Ulug Süü) yanında, büyük kağana bağlı Uygur kağanı İdikut’a da ödeme yapıldığı görülüyor. Buradaki hiyerarşik düzeni göz önüne aldığımızda cezanın merkezde oturan Büyük Kağana 1 altun *yastuk*, onun halefleri olan prenslere birer gümüş yastuq, ardından Uygur kağanına (İdikut’a) bir *yastuk* ile devletin resmî danışmanlarına birer at verilmesi isteniyor. Bir başka sözleşme olan Mi01’de de resmî cezanın İdikut’a verildiğini görüyoruz.

³² Nobuo Yamada, *a.g.e.*, s. 130-132.

Evlatlık Verme Sözleşmelerindeki Ceza Uygulamaları

İncelediğimiz 3 evlatlık verme sözleşmesinden³³ ikisi devlete ödenen resmî cezaları içerirken, bir sözleşmede (Ad03) cezanın, diğerlerinden farklı olarak, töreye göre verilmesi isteniyor.

Ad01 ve Ad02 numaralı evlatlık verme sözleşmelerinde cezaî yaptırımların devletin inisiyatifinde olduğunu görüyoruz. İncelediğimiz belgeler içinde oldukça eski tarihli kabul edebileceğimiz Ad01'de devletin koyduğu yasalar çerçevesinde bir cezanın uygulanacağı ayrıca belirtilmektedir:

Ad01

“men çintso ayag-ka tegimlig-niñ inim içim oglum kam kadaşım ilmezün tartmazun apam birök ilgli tartıgh sakınsar savları yonumazun yasa-taki kan-ka tegsinler
“Ben saygıdeğer Çintso'nun kardeşim, amcam, oğlum, akrabam karışmasın, çekip almasın eğer çekip alırlarsa sözleri geçerli olmasın yasadaki cezaya çarptırılınsınlar”.

Evlad edinmeyle ilgili bu sözleşmede, evlat edinen kişinin yakınlarından itiraz edebilecek kişilere karşı, yukarıda zikredilen yasaya göre şu cezalar ödenecektir:

“Ögödey süüsinge iki yüring atan ötünüp ambı balık tarugalarına ederke yaraşu at birip Çintso ayagka tegimligke birke iki birip ağır kanka tegirbiz “Ögödey majestelerine iki ak deve ödenip Ambı Balıq darugalarına eyere yaraşır at verip, saygıdeğer Çintso'ya bir yerine iki (evlatlık) verip ağır cezaya çarptırılırız”.

Bu belgenin Büyük kağan Ögödey döneminde düzenlenmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu belgede resmî ceza ödemesinin para olarak değil mal olarak yapıldığı görülüyor. Devleti temsilen Ögödey'e 2 deve, devletin vilayetlerdeki idari temsilcileri, valileri durumundaki darugalara da birer at verilmesi isteniyor.

Burada dikkati çeken bir başka husus da sözleşmenin ihlalinden dolayı zararlı çıkan kişiye bire iki nisbetinde bir tazminatın mevcut oluşudur. Bu ibare devlete ödenen diğer remî cezaların olduğu belgelerde geçmemektedir.

Ad02 numaralı bir başka evlatlık verme belgesinde doğrudan devlet erkânının ismi zikredilmemekle birlikte, devlete ödenen resmî ceza olan *kuwar* (~*kuwpar*) için itiraz eden kişilerin birer yastuq ödeyecekleri belirtilmektedir:

³³ Nobuo Yamada, *Sammlung uigurischer Kontrakte*. Hrsg. von Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Umemura, Takao Moriyasu, Band 2, Osaka 1993, s. 116-122.

“*Kayıtı bu savtın ağışsarbiz birer yastuk kuvar birişürbiz* “her hangimiz bu sözden dönerse (devlete) birer *yastuk* ceza parası vereceğiz”.

Vasiyetnamelerdeki Ceza Uygulamaları

Aile hukukunu ilgilendiren meselelerdeki cezaî uygulamaların da devlete ödenen resmî cezalardan olduğu anlaşılmaktadır.

Uygurlarda vasiyetnamelerin getirdiği hükümleri koruma altına almak ve yapılacak itirazlara karşı caydırıcı ve yaptırımıcı olması bakımından verilecek cezalar vasiyet belgelerinde açıkça belirtilmektedir. Özellikle varislerin vasiyet hükümlerinden dolayı herhangi bir zarara ve haksızlığı uğramaması için bizzat murisin ağzından yapılan beyanlar ve itirazlar karşısındaki cezaî uygulamalar belgelerde yer alır. Vasiyetname hükümlerine itiraz edecek, dava açacaklar için para, mal ve dayak cezalarının mevcut olduğunu görmek mümkündür.

WP01³⁴ numaralı bir vasiyet belgesinde, kocanın eşine bıraktığı ev için itiraz edebilecek oğullara karşılık şu ceza uygulamaları geçer:

“*oghum koşang ’esen kay-a olar ögey anamız biz-ke tğir alır-biz tıp almazun katıl-mazun-lar apam birök alır-biz tıp çamlaslar-lar ulug süü-ke bir altun yastuk oğlan tığit-lerke birer kümüş yastuk içgerü ağılg-ka bir yastuk içgerü ağılg-ka bir at birip ağır kıyn-ka tğip sözleri yormazun* “Oğullarım Koşan, Esen Kaya onlar üvey annemiz bize aittir, alacağız diye müdahalede bulunmasınlar. Eğer alacağız diye dava ederlerse büyük majestelerine 1 altun yastuk, prenslere birer gümüş yastuk, iç hazineye bir yastuk, iç hazineye bir at verip, ağır cezaya çarptırılın ve sözleri geçmesin” (WP01₇₋₁₇).

Aynı şekilde bir başka vasiyet belgesinde (WP02), murisin azatlık belgesi verdiği kişiye itiraz edecekler için benzer cezaî uygulamalar dikkati çekmektedir:

“*ev-teki katınların mning tugmuş-larım kim yme çmlamazun-lar çmlaslar-lar içgerü ağılg-ka bir altun yastuk koço beginge bir at balg beginge bir ud birip ağır kıyn-ka tegzün* “evdeki kadınlarım, benim akrabalarım her kim olursa itiraz etmesinler. İtiraz ederlerse (dava açarlarsa) iç hazineye 1 altun yastuk, Koço beyine 1 at, şehir beyine 1 sığır verip ağır cezaya çarptırılınlar” (WP02₁₁₋₁₆).

Vasiyetnamelerde, cezaların ödendiği kurumların doğrudan üst devlet kurumları olduğu dikkati çekiyor. Belgelerde geçen *ulug süü*’ye ‘ulu majesteleri (Büyük Kağan) bir *altun yastuk* verilmesi şartı geçmektedir. Bu cezaî ödemeye ek

³⁴ Vasiyetname belgeleri için bkz. Nobuo Yamada, *Sammlung uigurischer Kontrakte*. Hrsg. von Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Umemura, Takao Moriyasu, Band 2, Osaka 1993, s. 134-144.

olarak prenlere birer gümüş yastuk, *içgerü ağılık*'a 'saray hazinesine' bir *yastuk* ile bir at verilmesi belgelerde yer almaktadır. Ayrıca bu ödemeleri yaparak ağır cezaya çarptırılmalarını ve sözlerinin geçerli olmamasını dilemektedir. Diğer bir vasiyetname belgesinde de iç hazineye 1 altın yastuk, Koço şehrinin hükümdar beylerine 1 at ve 1 sığır vererek itiraz edecek kişiler ağır cezaya çarptırılıyor.

Para ve mal ödemesiyle ilgili cezalar dışında WP04 numaralı belgede ise vasiyetnameye itiraz edecek kişinin ismi zikredilerek vasiyetten pay almaması ve kamçı cezasına çarptırılması istenmiştir.

Karışık İçerikli Sözleşmelerdeki Ceza Uygulamaları

Devlete ödenen mal ve para cezalarına, hukuk belgeleri içinde, içerik bakımından karışık konulu belgeler olarak nitelendirdiğimiz senetlerde de rastlamaktayız. Örneğin Mi01³⁵ numaralı bir senette; bir kız rehin olarak veriliyor ve sonra geri alınıyor. Geri alındıktan sonra kızın elbiseleri ve eşyaları konusunda herhangi bir itirazın yapılmaması isteniyor. Şayet itiraz edilecek olursa büyük majestelerine 5 altın *yastuk*, şehzadelerin herbirine bir altın *yastuk*, İdik-Kut'a bir altın *yastuk* ve Koço şehrinin danışmanına bir gümüş *yastuk* verilecektir. Bu belgedeki ceza uygulaması dikkat çekicidir. Diğer senetlerde geçen ve devlete ödenen ceza oranlarıyla karşılaştırdığımız bu sözleşmedeki ceza oranının çok daha fazla ve ağır şartlarda olduğu görülüyor:

“Kim kayı kişi ineçike çam... kılmazunlar apam çam çarım kalsarlar ulug süüke biş altın yastuk aka ini tiğitlerke birer altın yastuk kızgut ötüniüp idukkutka bir altın yastuk kögürüp koço balık ayguçika bir kümüş yastuk birip ağır kınka tegzünler “Her kim İneçi'ye itiraz... etmesinler, şayet itiraz ederlerse büyük majestelerine 5 altın yastuk, büyük küçük prenlere birer altın yastuk ceza parası ödenip İdikut'a 1 altın yastuk bırakıp Koço şehrinin danışmanına 1 gümüş yastuk verip ağır cezaya çarptırılınsınlar” (Mi01).

Muhtemelen bu belge de diğer belgelerden daha geç bir tarihte hazırlanmış olmalıdır. Bir başka karışık içerikli belgede (Mi03); bir şahsın yanında çalışan köle kayboluyor. Kaybolan bu kölenin cesedini bir başka şahıs buluyor ve üzerindeki elbiseyi kendine mal ediyor. Bu elbise yüzünden kölenin sahibi ile kölenin elbisesini bulan arasında bir pazarlık yapılıyor. Neticede yapılan bu

³⁵ Karışık içerikli belgeler için bkz. Nobuo Yamada, *Sammlung uigurischer Kontrakte*. Hrsg. von Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Umemura, Takao Moriyasu, Band 2, Osaka 1993, s. 146-147, 149-150.

pazarlığa, kölenin sahibi itiraz edecek olursa büyük majestelerine 2 *yastuk*, miñ begine 1 *yastuk*, Lükçünj darugasına yarım *yastuk* ceza ödeneceği ifade ediliyor:

“...*ulug süüke 2 yastuk ötimüp miñ begike 1 yastuk lükçünj tarğaça yarım yastuk birip ağır qn tğirmen* “... Ulu majestelerine 2 *yastuk* ödenip bin beyine 1 *yastuk*, Lükçünj şehrinin darugasına yarım *yastuk* verip ağır cezaya çarptırılacağım.” (Mi03).

Uygur Sözleşmelerindeki Töre ve Yargı Hükümlerine Göre Ceza Uygulamaları

Uygur sözleşmelerinde resmi cezalar yanında, örfi yasalara dayanan töre ve yargıya göre cezalandırma da vardır. Bu tür cezalar; özel menfaatlerin zarara uğraması hâlinde tamamiyle maddi zararın tazmini yönündedir. Töre ve yargı hükümlerine göre olan cezalar daha ziyade borç-ödünç alma belgelerinde, rehin alma ve takas belgelerinde görülmektedir. *İl yañınça* ibaresinin yer aldığı bu sözleşmelerde ceza oranı, bulunulan ildeki töreye göre belirlenmektedir. Bu tür cezaî işlemlerde devletin herhangi bir pay almadığı görülür. Ödünç alma, rehin ve takas belgelerinde geçen cezalar genellikle benzer özellikler taşımakla birlikte, bazı istisnalar da bulunmaktadır. Örneğin genellikle resmi cezaî işlemlerin yer aldığı evlatlık verme belgelerinden birinde cezanın töreye göre yapılması talep ediliyor. Ad03 numaralı sözleşmede, evlat edinmeye itiraz edecek kişilerin *törü yargu yosını birle ata yazmış yazukka teğsün* “töre yargı kanunu ile ataların yazdığı cezaya çarptırılısın” şeklinde bir ibare geçmektedir.

Sözleşmelerin türüne göre cezaî işlemler ve cezalandırmaların kaynakları değişebilmektedir. Örneğin özel borç ilişkilerini ilgilendiren ödünç alma belgelerinde cezaî uygulama olarak faizler dikkati çekiyor:

a. Ödünç Alma Sözleşmelerindeki Uygulamalar

Uygur hukuk belgeleri içinde sayıca en kalabalık grup ödünç alma belgeleridir. İncelediğimiz 30 ödünç alma belgesinin³⁶ hemen hemen hepsinde ceza uygulamasının *il yañınça* “il kanununa, töresine göre” olduğu görülmektedir. Bu sözleşmelerdeki ceza uygulamaları, ödünç alınan bir nesnenin geri verilmemesi durumunda, ödünç veren kişinin mağdur olmaması için caydırıcı bir önlem olarak yer almaktadır. İncelediğimiz ödünç alma sözleşmelerinde; aynı mal

³⁶ Uygur ödünç alma belgeleri için bkz. Nobuo Yamada, *Sammlung uigurischer Kontrakte*. Hrsg. von Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Umemura, Takao Moriyasu, Band 2, Osaka 1993, s.86-113.

cinsinden veya başka bir üründen, örfi yasalara göre değişik faiz oranlarını içeren ceza ödemeleri dikkati çekmektedir:

“Luu yıl ekinti ay beş otuz-ka maña torçı-[k]a süç[üg]-ke böz [ker]gek bolup k(a)yımtu-tın bir y(a)rım böz aldım küz y(a)ñı-ta otuzar tenbin süçüg-ni bir kaþ berürmen bermedin keçür-ser-men il yañınç-a asıgı bilä köni berürmen “Ejderha yılı, ikinci ay(ın), yirmi beşinde bana Torçı’ya şarap karşılığında pamuklu kumaş gerek olup Kayımtu’dan bir buçuk pamuklu kumaş aldım, güz gününde otuzar tenbin şarabı bir kaþ vereceğim. Vermeden (zamanı) geçirirsem il kanunlarınca faizi ile doğruca vereceğim” (Lo14).

Sözleşmelerde ödünç alınan nesnenin geri ödemesindeki faiz oranlarının genelde yüksek olduğu görülür. Sözleşmelerde yer alan ceza faizlerinin oranı ile ilgili ise açık bir ifade yer almamaktadır. Bunlar muhtemelen, sözleşmenin hukuken tâbi olduğu il kanununa göre değişen oranlarda olmaktadır:

Belge no:	Ödünç alınan birim	Geri ödeme ve Cezaî uygulama
Lo06	Koyun keçesi	Her koyun keçesi için 6 böz, Her ay için faiz 1 böz
Lo07	6 str kümüş	Her ay faiz için yarım bakar kümüş
Lo13	3 yarım böz	7 tas böz verecek. Ödenmediği takdirde <i>İl yañınça</i> faiziyle verilecek
Lo20	4 küri yür	8 küri yür, Ödenmediği takdirde <i>İl yañınça</i> faiziyle verilecek
Lo27	12 batır künçit	22 batır künçit, Ödenmediği takdirde <i>İl yañınça</i> faiziyle verilecek
Lo28	1 küri künçit	2 küri künçit, Ödenmediği takdirde <i>İl yañınça</i> faiziyle verilecek
Lo29	4 teng kepez	7 teng kepez, Ödenmediği takdirde <i>İl yañınça</i> faiziyle verilecek

b. Rehin Verme Sözleşmelerindeki Uygulamalar

Rehin verme belgelerinde³⁷ de cezaî uygulamaların örfi kurallara göre düzenlendiği anlaşılmaktadır. P101 numaralı belgede cezaî işlem olarak faiz ödemesi istenmiştir. Bir başka rehin belgesinde (P102) dikkati çeken husus ise rehin alma ile ilgili özel bir yasanın mevcut olduğudur:

“men sambokdu tutug birtke ... bolmışka ton etik adak baş birmez-men ev teg yogun iş işletser men il-niñ tutug y(a)ñınça birürmän kalmuş turuşı yañı tutug

³⁷ Rehin belgeleri için bkz. Nobuo Yamada, *Sammlung uigurischer Kontrakte*. Hrsg. von Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Uemcunura, Takao Moriyasu, Band 2, Osaka 1993, s.123-128.

y(a)ñınça bolzun “Ben Samboqdu, Tutung birt (vergesi için) ...Bolmış’a baştan ayağa giyim-kuşam, ayakkabı vermem. Eğer onu evde yoğun işte çalıştırırsam, ilin rehin yasasına göre vereceğim. Geri kalan yaşantısı yeni rehin yasasına göre olsun”.

Sonuç

Genel olarak Uygur hukuk belgelerindeki ceza uygulamaları; kişisel menfaatlerin zarara uğraması durumunda, maddî zararın faiziyle tazmini ya da devlete ödenen özel tazminatlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Ölüm ve dayak gibi daha ağır cezaları, devlete karşı işlenen suçlarda görmekteyiz. Kişinin özellikle mülkiyet haklarıyla ilgili hususlarda, başlangıçta örfî hukuk uygulamalarının geçerli olduğunu daha sonra devletin tekelinde olan ceza uygulamalarının yerleştiğini anlamaktayız. Sözleşmelerdeki bu uygulama farklılıkları, bize bir anlamda Uygur ceza hukukunun gelişim tarihini de yansıtmaktadır.

Genellikle ceza hukuku açısından bakıldığında malî tazminlerin, kişiler arasındaki uyuşma (diyet) süreciyle yapıldığı görülmektedir. Genellikle bire karşı iki şeklindeki diyet uygulaması yanında, değişen faiz oranlarındaki geri ödemelerin Uygur sözleşmelerinde yer aldığı görülür. Bu sözleşmelerde cezayı ödeyen kişi, anlaşmayı bozmak isteyen üçüncü kişilerdir. Sözleşmelerdeki bu tür cezalar, doğrudan önleme ve caydırıcılık fonksiyonunda olup, asıl sorumlu olan kişinin karşı tarafa bir güvence vermesi şeklinde görülür.

İslamiyetin kabulünden önce Türk devletlerinde ceza hukuku bakımından tek yetkili devlet idi. Ancak halkın oluşturduğu, yazılı olmayan örfî kanunların da bu ceza hukuku içinde işlevsel bir yere sahip olduğunu görüyoruz. Özellikle kişiler arasındaki anlaşmaların bozulmasında, uyuşma sürecinin etkili olması ve cezaî tazminlerin devlete değil, mağdur olan kişiye yapılması hususu dikkat çekicidir.

Uygur belgelerinin bir kısmında ceza ödemelerinin mağdur olan kişiye değil, devlet kurumuna yapıldığı görülür. Muhtemelen devlet de bundan bir tür gelir elde ediyordu. Eldeki sözleşmelerin tarihlerinin farklı yıllara ve farklı siyasi dönemlere ait olması, aynı işlemlerde farklı ceza uygulamalarını görmemizi de mümkün kılmaktadır. Örneğin Uygurlarda sözleşmelerde başlangıçta mağdur olana ödenen ceza, sonradan mağdur yanında devlete de ödenmeye başlanmıştır.

Devletin bu cezalardan pay alması Uygurlarda, Cengiz tâbiyetinden sonra olmalıdır. Bilindiği gibi 1209 yılında Uygurlar Cengiz İmparatorluğuna tâbi olmuşlardır. Cengizliler yayıldıkları bölgede devlet kurumunu geliştirip güçlendikten sonra da cezalandırma yetkisini devletin tekeline almışlardır. Resmî ceza-

ların ödenmesinde ilk sırayı merkezdeki büyük kağan (ulug süü) almaktadır. Birkaç belgede büyük kağan ve onun beylerinin ardından cezaî ödemelerin yapıldığı Uygur hükümdarı İdikut gelmektedir. Merkezdeki Büyük kağanlığın bu ceza ödemelerinden bir gelir elde ettiğini de görmekteyiz. Buna göre Uygurlardaki ceza uygulamalarının Cengiz tabiyetinden sonra değiştiğini söylememiz mümkündür.

Uygurlarda cezayı da içine alan hukuk sisteminin kaynakları meselesinin ayrı bir araştırmanın konusu olduğunu belirtmiştik. Bu hukuk anlayışını şekillendiren Türk örfi yasaların, ayrıca devleti yönetenlerin koyduğu resmî yasaların yanında içinde tüm Asya milletlerinin (Çin, Hint, Moğol) dâhil olduğu müşterek bir hukuk düzeninin de etkisi olduğunu düşünmek yanlış olmayacaktır. Kaynağı ne olursa olsun, yerleşik, medeni bir toplum olarak Uygurların bu hukuk düzenini, toplumsal yaşamlarında başarılı bir şekilde uyguladıklarını, sözkonusu hukuk belgeleri bize açık bir şekilde göstermektedir.

KAYNAKLAR

- Allsen, Thomas T., (1983). "The Yüan Dynasty and the Uighurs of Turfan in the 13th Century", (Ed.) M. Rossabi, *China among Equals: The Middle Kingdom and its Neighbours, 10th-14th Century*, 243-280.
- Arat, R.R. (1937). "Uygurca Yazılar Arasında", İstanbul, 14s.+1 levha.
- Arat, R.R. (1964). "Eski Türk Hukuk Vesikaları", *JSFOu*, No.65, Helsinki, 11-77 (= Türk Kültürü Araştırmaları, I-1, Ankara 1964, 5-53).
- Arat, R.R., (1979). *Kutadgu Bilig III İndeks* (Haz.: Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce), İstanbul.
- Arat, R.R. (1991). *Eski Türk Şiiri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Arık, Feda Şamil (1996). "Eski Türk Ceza Hukukuna Dair Notlar, I. Suçlar ve Cezalar", *Tarih Araştırmaları Dergisi 1995*, C. XVII, Sayı: 28, A.Ü. DTCF Tarih Bölümü, Ankara, 1-50.
- Arsal, Sadri Maksudi (1947). *Türk Tarihi ve Hukuk*, İstanbul: İ.Ü. Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Artuk, M.Emin, Ahmet Gökçen, A. Caner Yenidünya, (2007). *Ceza Hukuku, Özel Hükümler*, 8. Baskı, Ankara: Turhan Kitabevi.
- Atalay, Besim (1985-1986). *Divanü Lugati't-Türk Tercümesi*, C. I-IV, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Ayiter, Ferit, (1950). "Eski Türk Hususî Hukukuna ait bazı notlar", *İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi Mecmuası*, 11 (1949-1950), 417-436.
- Caferoğlu, Ahmet (1993). *Eski Uyğur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul.
- Caferoğlu, Ahmet, (1931). *Abû Hayyân, Kûtâb al-idrâk li lisân al-Atrâk*, İstanbul.
- Clark, Larry V. (1975). *Introduction to the Uyghur Civil Documents of East Turkestan (13th - 14th cc.)*, Dissertation of Indiana University (Bloomington), Ph.D.
- Clauson, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish*, Oxford.
- DLT: Bkz. Atalay (1985-1986).
- Doerfer, G., (1963-75). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, I-IV, Wiesbaden.
- ED: Bkz. Clauson (1972).
- Erdal, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon*, Vol. I-II, Wiesbaden.
- Giles, H.A., (1912). *Chinese-English Dictionary*, London.
- Ikeda On (1973). 'T'ang Household Registers and Related Documents', Ed. Arthur F. Wright, Dennis Twitchett, *Perspectives on the Tang*, New Haven-London 1973, p. 121-150.
- İzgi, Özkan, (1987). *Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: Ankara.
- Jingwei, Li (1994). *Tu Lu Fan Hui Gu Wen She Hui Jin Ji Wen Shu Yan Jiu*. Xinjiang Ren Min chu Ban She, Wulumuqi, Ürümçi. (JW)
- Kİ: Bkz. Caferoğlu (1931).
- KB: Bkz. Arat 1979.
- Kovalevskiy, J.E. (1844-49). *Mongol'sko-Russko-Frantsuzskiy Slovar'* (Dictionnaire Mongol-Russe-Français), 3.t., Kazan.
- Mori, Masao (1961). "The Clause of Warrant in the Uigur Documents of Sale and Purchase", *Toyo Gakuho*, Vol. 44, No.2, Tokyo, p. 1-23.
- Mori, Masao (1961). "A Study on Uyğur Documents of Loans for Consumption", *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko*, Vol. 20.

- Özyetgin, A. Melek (1996). *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslûp İncelemesi (İnceleme-Metin-Tercüme-Notlar-Dizin-Tıpkıbasım)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özyetgin, A. Melek (2004). "Türklerde Nüfus Sayımı ve Bununla ilgili Kayıtlar Üzerine", *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2004, 2379-2394.
- Özyetgin, A. Melek (2005), *Orta Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine İncelemeler*, Ötüken Yayınevi: Ankara.
- Radloff, W., (1928). *Uigurische Sprachdenkmäler, Materialien nach dem Tode des Verfassers mit Ergänzungen von S. Malov herausgegeben*, Leningrad 1928, S. VIII+305, mit 3 Tfln.
- Radloff, W., *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte Opt slovarya tyurkskix nareçiy*, 4c., Sankt-peterburg 1893-1911.
- RSl.: Bkz. Radloff 1893-1911.
- Räsänen, M., (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkssprachen*, Helsinki.
- Sertkaya, Nuri Yüce, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: Ankara.
- Sertkaya, Osman Fikri (1992). "Eski Uygur Türklerinden Hukuk Belgeleri Örnekleri", *Türklerde İnsan Değerler ve İnsan Hakları (Başlangıcından Osmanlı Dönemine Kadar)*, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yay., İstanbul, p. 131-148.
- Tadashi, Uematsu (1983). 'The Control of Chiang-nan in the Early Yuan', *Acta Asiatica*, 45, Tokyo.
- TMEN: Bkz. Doerfer.
- Umemura, Hiroshi (1977). "İyaku-batsu nôkan mongon no aru Uiguru monco; tokuni sono sakusei ciki to nendai no kettei ni tsuite", *Tôyo Gaku-hô* 58/3-4, pp. 01-40.
- UŞp.: Bkz. Radloff (1928).
- VEWT: Bkz. Räsänen (1969).
- Yamada, Nobuo (1964). "Uigur document of sale and loan contracts brought by Ôtani Expeditions", *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko*, No. 23, Tokyo 1967, 71-118.

- Yamada, Nobuo (1965). "The Form Of The Uighur Documents of Loan Contracts", *Memoirs of the Faculty of Letters, Ōsaka University*, XI, 1965, 87-216.
- Yamada, Nobuo (1972). "Uighur Documents of Slaves and Adopted Sons", *Memoirs of Faculty of Letters, Ōsaka University*, XVI, 161-268.
- Yamada, Nobuo (1981). "An Uighur Document for the Emancipation of a Slave, Revised", *Journal Asiatique* 269: 1/2, 373-383.
- Yamada, Nobuo (1993). *Sammlung uigurischer Kontrakte*. Hrsg. von Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Umemura, Takao Moriyasu, v. 1-3. Osaka.
- Zevkliler, Aydın, Ayşe Havutçu, (2007). *Borçlar Hukuku, Özel Borç İlişkileri*, Ankara: Seçkin Yayınevi.
- Zieme, Peter (1982) 'Ein Uigurischen Familienregister aus Turfan', *Altorientalische Forschungen*, IX (1982), 263-267.